

Plets i endeutament comunal en la immediata postguerra dels Segadors

per Jordi Olivares i Periu

Introducció

L'evolució dels plets evocats a l'Audiència entre els anys 1591-1658¹ palesa l'especial conjuntura social dels anys de la immediata postguerra dels Segadors per a les comunitats rurals. El contingut dels conflictes per fiscalitat i endeutament comunal entre 1640 i 1658 il·lumina amb detall els elements circumstancials d'aquell moment; quan sobre una base humana i productiva extremament erosionada per la guerra i les epidèmies, l'acció de l'endeutament acompanyat per l'increment de la pressió fiscal va provocar la fallida de les hisendes locals, en una situació social i econòmica agreujada per les execucions de béns ordenades pels creditors censalistes i pels efectes de la reforma monetària. En aquells mateixos anys, i com un altre element determinant, la reacció dels grups de privilegiats contra la fiscalitat comunal en confluència amb el retorn de la noblesa exiliada² ens situa en el marc d'una reacció senyorial. La pretensió d'aquest article és situar aquelles circumstàncies i el caràcter ambivalent de l'endeutament comunal dins les relacions de dominació feudo-senyorials.

La historiografia social més recent, molt centrada en la revolta dels Barretines (pel seu interès a escatir les precondicions d'aquest aixecament camperol, els seus protagonistes socials i l'anàlisi dels comportaments institucional i polític),³ ha dei-

1. Aquest article resumeix parcialment el contingut dels capítols VII i XII de la meua tesi de doctorat llegida el juny de 1995 a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona amb el títol: *Comunitats rurals en terres de baró. Conflictes camperols i litigiositat a la Reial Audiència de Catalunya (1591-1658)*, vol. I-II, 883 ps.

2. Jordi Vidal Pla ha demostrat la importància social i quantitativa de la noblesa exiliada i ha cartografiat l'abast territorial dels seus dominis. La quasi totalitat de la noblesa catalana era, a partir de 1646, en el bàndol filipista: VIDAL PLA, *Guerra dels Segadors i crisi social* (Barcelona 1984).

3. H. KAMEN, *La España de Carlos II* (Barcelona, 1981); ID., *Una insurrecció oblidada del segle XVII*, «Recerques», núm. 9 (Barcelona 1979); Jaume DANTÍ I RIU, *Aixecaments populars als Països Catalans 1687-1693* (Barcelona 1990); Eva SERRA PUIG, *Per una cronologia i interpretació de la crisi del XVII*, dins AA.DD., *Terra, treball i propietat* (Barcelona 1986); ID., *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII* (Barcelona 1988); Joaquim ALBAREDA, *Els dirigents de la revolta pagesa de 1687-1689*, «Recerques», núm. 20 (Barcelona 1988); ID., *Catalunya a finals del XVII: la continuïtat i la revolta*, dins

xat molt més en la penombra la situació social i productiva del camp en el moment de la capitulació, l'any 1652. Han estat ben avaluades les conseqüències polítiques del retorn de la monarquia dels Àustries sobre la Diputació i el Consell de Cent,⁴ però no s'ha esbrinat quins caràcters va adoptar el retorn de la noblesa sobre la pagesia i la comunitat rural. Encara planen molts interrogants sobre l'herència de la Guerra dels Segadors per als camperols: Quines van ser les conseqüències de l'endeutament i la fiscalitat sobre la diferenciació social pagesa i el funcionament de les institucions comunals? Quines van ser les repercussions de la derrota militar i la represa del domini per la noblesa exiliada sobre les comunitats rurals en terres de baró? Quins canvis es van produir en la composició de les classes senyoriales i rendistes?

1. Conjuntura i geografia dels plets a l'Audiència (1652-1658)

Thompson ja ens alertà fa anys (1971)⁵ contra el reduccionisme que significa explicar els conflictes socials només a partir de dades econòmiques, deixant de banda les complexitats de motivació, conducta i funció de tota acció de masses. L'evolució temporal i quantitativa dels plets a l'Audiència guardava una certa correlació amb la conjuntura social i econòmica, però els condicionaments que determinaven la litigació depenien de la diferent interacció dels individus i els grups amb els components del moment concret, que actuaven de manera diferent sobre el govern comunal, el baró o uns pagesos terratinents.

En la decisió de pledejar sempre intervenien factors molt particulars o locals difícilment explicables a partir de les dades conegudes del moment social i econòmic concret, com s'evidencia per exemple en el contingut de les disputes per la formació del govern comunal, o en els conflictes de béns i usos comunals,⁶ on solament podem cercar les raons d'un increment dels plets a l'Audiència a tall d'hipòtesi; però n'hi ha d'altres que, per la seva evolució i contingut, descriuen un diagrama de la litigació que enllaça directament amb les manifestacions més generals del moment. Així els plets per fiscalitat i els moguts per endeutament comunal van evolucionar de manera paral·lela entre els anys 1591 i 1658 (vegeu les gràfiques núms. 1 i 2) i en el quinquenni 1653-1658 van triplicar amb escreix el seu nombre respecte dels períodes anteriors; no obstant la seva coincidència en el temps, a partir de l'anàlisi obtenim nítides diferències en els pledejants i en la distribució geogràfi-

AA.DD., *La revolució catalana de 1640* (Barcelona 1991); FERRER ALÒS, *L'avalot de les faves a Manresa*, «Recerques», núm. 11 (Barcelona 1981); R. GARCIA CÀRCEL, *Historia de Catalunya, siglos XVI i XVII* (Barcelona 1985); NÚRIA SALES, *Els segles*, dins *Història de Catalunya*, vol. IV (Barcelona 1989); AA.DD., *Els anys finals del segle XVII*, «Afers», núm. 20 (1995).

4. La corona es va reservar el control polític de les bosses d'insaculació per al virrei i el Consell d'Aragó. FERNANDO SÁNCHEZ MARCOS, *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores (1652-1679)*, «EUB» (Barcelona 1983); JOSEP M. TORRAS I RIBÉ, *El projecte de repressió dels catalans de 1652*, dins AA.DD. *La revolució catalana de 1640* (Barcelona 1991); ID., *El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona (1652-1700)*, *Actes del III Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, «EUB» (Barcelona 1993).

5. E. P. THOMPSON, *La economia moral de la multitud en la Inglaterra del siglo XVIII*, dins *Tradicción, revuelta y conciencia de clase* (Barcelona 1979), ps. 62-65.

6. JORDI OLIVARES, *Els comunals: un conflicte entre viles, camperols i senyors*, dins *Béns comunals als Països Catalans. Primeres Jornades sobre Sistemes Agraris* (Alguairé 1995).

ca dels conflictes: així, en els plets per fiscalitat comunal directa (talls en parts de fruits, contribucions i allotjaments militars), el 79,47 % de la mostra de plets iniciats entre 1591 i 1658 enfrontaven el comú amb sectors socials interns, com ara grups d'habitants i persones privilegiades, i la seva distribució geogràfica destaca en primer lloc les comarques del Baix Empordà, el Maresme, el Vallès Occidental i el Baix Camp (vegeu el mapa núm. 1); mentre que en els litigis per endeutament comunal (principalment per cessió de béns de la universitat o suplicant de l'Audiència una concòrdia amb els creditors), s'exclouen els enfrontaments entre sectors poblacionals interns i sempre van ser conflictes del comú amb els censalistes, acompanyats d'un percentatge menor d'arrendataris de les rendes i també contra el propi senyor (derivats de l'endeutament comunal en benefici del baró); en la geografia dels plets per endeutament destaquen les zones més castigades per la guerra i les execucions dels creditors censalistes⁷ com la Noguera, el Segrià, el Baix Camp, les Garrigues, l'Urgell, la Segarra i l'Anoia (vegeu el mapa núm. 2). Dos fenòmens en connexió i amb una evolució semblant: fiscalitat i endeutament comunal es corresponen amb dues Catalunyaes històricament diferenciades: la franja costera que es desenvoluparà socialment i productivament, i les regions de la Catalunya Nova, que esdevindran també la Catalunya pobra.

A partir de 1641, a l'endeutament antic, de caràcter estructural, s'hi va afegir l'endeutament extraordinari derivat de la «taxa del batalló» creada per la Diputació i la Junta de Guerra,⁸ també per les contínues despeses dels allotjaments militars. La vila d'Alcanar avaluava el seu endeutament a partir de 1640 en més de 40.000 lliures. La vila de Juneda havia acumulat un deute de més de 18.000 lliures de principal.⁹

Els efectes que la Guerra dels Segadors havia tingut sobre les viles d'arreu del Principat¹⁰ resulten acusadament dramàtics en les comarques frontereres amb l'Aragó, de l'Urgell i de l'altiplà; així la vila de Linyola era «totalment destruïda per causa dels exèrcits» i els habitants «han de mendicar per viürer»;¹¹ els habitants de la Fuliola, pressionats per les «males anyades passades», els «infortunis de la guerra» i un deute de 1.200 lliures en pensions de censals, havien «hagut de desamparar lo lloch». La vila de Tortosa havia tingut «peste y tres o quatre anys de esterilitat y fam», i es

7. En el capítol XIII, *Creditors censalistes i execucions*, de la tesi, he examinat una mostra de sis-centes setze lletres executorials contra els béns de les «universitats dels habitants» entre els anys 1591-1658. Les comarques de la Noguera, l'Urgell, la Segarra i el Segrià acumulen el 55,70 % del total d'execucions censalistes. Jordi OLIVARES, *op. cit.*, ps. 761-810.

8. Sobre la «taxa del batalló», vegeu Eva SERRA PUIG, *Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII*, dins *Terra, treball i propietat* (Barcelona 1986), ps. 237-240; ID., *Entre la ruptura i la continuïtat*, dins AA. DD., *Les Corts de Catalunya* (Barcelona 1991), ps. 160-172; Núria SALES, *Els segles de la decadència, segles XVI i XVII*, dins *Història de Catalunya*, vol. IV, ps. 352-360.

9. ACA.C. 5422 f. 191-192v; 5429 f. 99v-101.

10. Els testimonis aportats en aquest treball obtinguts a partir de les demandes de plet confirmen les situacions descrites també per Núria Sales i Joaquim Albareda. Núria SALES, *Història de Catalunya*, vol. IV (Barcelona 1989), ps. 376-387; Joaquim ALBAREDA, *Els catalans i Felip V de la conspiració a la revolta* (Barcelona 1993), ps. 11-24.

11. En acabar la guerra, la vila de Linyola havia acumulat un deute censalista de 32.400 lliures de principal. L'any 1668 va signar una concòrdia amb els creditors en la qual els donava el control de la fleca i del molí i els assignava 400 lliures de l'arrendament de les herbes del terme; AA. DD., *Història de Linyola* (Lleida, Ed. Virgili Pagès, 1987), ps. 79-81.

trobava despoblada «que vuy no hi ha la tercera part dels ciutadans que eren ans de la guerra». L'any 1657, les Franqueses del Vallès, teatre de guerra «en les parts de la frontera de Vich», valorava el seu endeutament comunal en censals en més de 20.000 lliures de principal; en fi, a Roses molts habitants «han mudat son domicili [...] perquè los naturals recusen tornar a poblar-la per causa que dita universitat està molt carregada de censals».¹²

L'any 1652, la guerra havia encadenat una sèrie de calamitats: la destrucció dels sembrats s'acoblava amb les confiscacions de collites pels creditors censalistes i sobre la desorganització social va caure el flagell de la darrera epidèmia de pesta (1648-1654).¹³ L'any 1654, la Granadella sintetitzava la situació afirmant que per ocasió dels «al·lotjaments, trànsits, invasions y littis» la major part dels habitants «han tingut de anar-se'n fora de ses cases, sens poder cultivar ni conrear ses terres».¹⁴ S'inicià un període de màxima litigació a l'Audiència (vegeu els gràfics): els plets per exempció fiscal i d'al·lotjaments apareixen a l'entorn de 1624, però va ser en el quinquenni de 1653-1658 quan experimentaren el més fort increment; és lícit pensar que el creixement d'aquesta litigació s'alimentava del precedent de la «taxa del Batalló» que no havien eximit els estaments militars, el patriciat urbà ni el clergat. D'altra banda, al costat dels litigis fiscals, s'incrementen els plets del consell comunal contra els creditors censalistes.

Entre els anys 1653 i 1658 descobrim un important moviment de més d'un centenar d'universitats d'habitants¹⁵ que en aquell moment pledegen contra els creditors censalistes, a l'Alt Camp, l'Alt Empordà, l'Alt Urgell, l'Anoia, el Bages, el Baix Camp, el Baix Ebre, el Baix Empordà, el Baix Penedès, el Berguedà, la Conca de Barberà, les Garrigues, el Maresme, el Montsià, la Noguera, Osona, el Priorat, la Ribera d'Ebre, la Segarra, el Segrià, el Tarragonès, la Terra Alta, l'Urgell, la Vall d'Aran, i el Vallès; un moviment comunal amb antecedents en els anys quaranta i que va continuar en els anys seixanta, gens considerat en la historiografia i d'un valor inqüestionable per a valorar les conseqüències de l'endeutament sobre les comunitats rurals. En un primer moment, la litigació de les comunitats rurals anava orientada a aturar les execucions sobre els seus béns i els seus drets i, més enllà, tractava de conjugar tres possibles solucions: una sortida passava pel sobreseïment de totes les pensions impagades entre 1640 i 1652 o una moratòria en el pagament de les pensions en curs; així, per citar alguns testimonis, en la situació de 1653, algunes viles com les de Gandesa, Montsonís i Foradada, Sarroca o Agramunt consideraven «que nos dègan pagar les pensions discorregudes en el temps de les turbacions»;¹⁶ però el problema de les pensions impagades en el període de les «turbacions» no era el més greu. Les universitats que havien creat censals cobrant-

12. ACA.C. IN84 f. 187v-188v; IN68 f. 72v-74: 5432 f. 51-52v; 5441 f. 101-103; IN84 f. 54-56v. L'abundància de testimonis i també les limitacions d'espai d'un article m'excusen de no citar altres fonts bibliogràfiques d'història local.

13. Jordi NADAL, *Bautismos, desposorios y entierros* (Barcelona 1992), ps. 56-76; Núria SALES, *op. cit.*, vol. IV, ps. 376-387.

14. ACA.C. 5429 f. 26-27v.

15. *Vid.* la relació de les universitats que varen suplicar diverses mesures de «gràcia» i la «cessió de béns» a l'Audiència entre 1642-1647 i 1653-1658: Jordi OLIVARES, *Comunitats rurals en terres de baró*, *op. cit.*, ps. 710-715.

16. ACA.C. 5430 f. 94v-96; 5430 f. 58v-60; 5429 f. 205-211; 5427 f. 248-249v.

los amb moneda de «sisens», ara suplicaven la renegociació del principal i de les pensions d'acord amb la devaluació monetària i, més endavant, contra les mesures de la «pragmàtica de les monedes» (de l'any 1659). A partir del pregó del lloctinent i capità general Joan d'Àustria del 7 d'abril de 1653, que ordenava la devaluació i la retirada de la moneda de billó, els sisens que havien tingut un valor nominal de sis diners respecte de la lliura ara eren retirats de la circulació a carretades i canviats per un diner i mig. Les comunitats d'habitants que havien creat censals entre 1640 i 1652 i els havien cobrats amb moneda de billó volien renegociar el principal i les pensions d'acord amb la reforma monetària, perquè els censals del temps que corria la moneda «de Billó adulterina de sisens» no s'havien de pagar ara «ab moneda forta». Els creditors censalistes defensaven el manteniment del preu i de les pensions segons el valor nominal de la lliura en temps del contracte.¹⁷

Al costat d'aquestes mesures, el setge dels creditors censalistes sobre els béns de la «universitat» provocava la fugida dels pobletans i un nombre menor d'habitants havien de suportar la mateixa càrrega fiscal. Davant l'acumulació de dificultats, alguns comuns es van veure forçats a cercar «lo últim remei»: fer la «cessió de béns en mà y poder de l'Audiència»;¹⁸ l'Audiència declarava «causa universal de concurs de acrehadors censalistes», procedia a l'inventari dels «drets y béns propis» de la universitat d'habitants, la seva subhasta o arrendament, i acordava el repartiment de les recaptacions segons una graduació de temps i dels creditors, generalment alternant anualitats per a pagar pensions de censals amb altres de destinades a lluir el principal. Les viles de Vallmoll, Nadal, Organyà, Tragó, Piera, l'Alforja, Cambrils, Riudoms, Aldover, Tortosa, Alcanar, la Sénia, Riba-roja, Batea, Terrassa, o Sant Celoni i altres¹⁹ van haver de fer «cessió de béns» per tal de posar en ordre el seu teixit social i productiu. Moltes més van haver de suplicar de l'Audiència que obligués els creditors censalistes a signar una «honesta y justa concòrdia» oferint a canvi part dels béns i drets de la universitat i imposant-se talls en parts de fruits. Aquest conjunt d'adversitats ens situen en una de les conjuntures socials i econòmiques més dramàtiques del món rural català.

Alguns testimonis apunten de manera prou significativa que en un moment de debilitat de l'organització social i de crisi de les hisendes locals, el retorn de la noblesa exiliada va ser l'oportunitat per a redreçar la dominació senyorial en detriment de la correlació de forces socials que havien mantingut els equilibris socioinstitucionals de la comunitat rural. La litigiositat a l'Audiència demostra que la resistència dels privilegiats exempts de fisc i contra els allotjaments ordenats pel comú no es va donar tant amb anterioritat a 1640, ni durant la guerra dels Segadors, sinó precisament en el quinquenni 1653-1658, coincidint amb el retorn de la noblesa exiliada i d'una major pressió dels creditors censalistes sobre la universitat dels habitants,

17. Mitjançant plets i escrits, les comunitats d'habitants obrien una polèmica que no havia de cloure fins l'any 1661, i que va involucrar el Consell de Cent i la Diputació en un recurs d'inconstitucionalitat contra la *Pragmàtica de les monedes*. ACA. Consell d'Aragó, lligalls 204-205. Vegeu Pierre VILAR, *Oro y moneda en la historia, 1450-1920* (Barcelona 1969), ps. 332-333; id., *Catalunya dins l'Espanya Moderna* (1986), ps. 365-370; CRUSAFONT i GARCÍA GARRIDO, *Història de la moneda catalana* (Barcelona 1981), ps. 80-81; Josep SALAT, *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña* (Barcelona, Imp. Brusi, 1818), ps. 168-170.

18. *Constitucions i altres drets* (1702) llib. VII, tit. XV, p. 399; llib. VII, tit. XI, p. 387.

19. Sobre la cessió de béns, *vid.* J. OLIVARES, *Comunitats rurals, op. cit.*, ps. 691-716.

amb clars efectes sobre la litigació a l'Audiència. Si, d'una banda, l'endeutament i el fisc aguditzaven la diferenciació social i disgregaven els grups en el si de la comunitat, de l'altra, la dinàmica dels conflictes del comú amb els sectors exempts de tributs i d'allotjaments, «les persones més riques y poderoses de Cathalunya»,²⁰ i la necessitat de pledejar a l'Audiència per tal d'aturar les execucions i renegociar el deute els impulsaven en sentit contrari vers el consens social intern i l'apinyament a l'entorn de les institucions comunals.

Entre els components causals de la revolta dels Barretines²¹ (1687-1689) trobem esdeveniments immediats, com ara la incidència d'una climatologia adversa sobre la producció agrària, amb collites molt migrades en les dècades dels anys setanta i vuitanta, la plaga de la llagosta, el manteniment dels allotjaments militars, la reacció dels privilegiats exempts, mentre que els components antisenyorials són més controvertibles, perquè tenien un origen molt més antic, diferit en el temps. La vila de Centelles, on s'encén el foc de la revolta, arrossegava un conflicte amb el comte que pretenia recuperar drets senyorials; els canonges de Manresa pretenien cobrar per fruits que antigament no delmaven;²² l'any 1690, els comuns del ducat de Cardona comprometen la seva insurrecció i la de noranta pobles més als agents profrancesos; llur greuge principal era contra les rendes que els exigia el duc per al període de 1640 fins a 1652.²³ La mateixa conjunció d'elements primaris de la revolta dels Barretines, collites insuficients, reacció dels privilegiats contra el fisc comunal els trobem en els anys cinquanta i seixanta, però acompanyats d'altres factors d'una extrema gravetat social, com la despoblació i la fallida econòmica de les universitats, que forçosament van haver de condicionar els esdeveniments futurs. Molt probablement (i amb total cautela per la necessitat d'aprofundir en la recerca), cal cercar les arrels del malestar social de la pagesia, l'any 1687, en els canvis produïts en l'equilibri de poders entre comunitat rural i senyoriu, en la circumstància del 1652, en el marc d'una reacció política de la monarquia i també senyorial.

L'any 1653, Lluís Ramon Folc de Cardona (fill i hereu del duc Enric, mort l'any 1640), un personatge significatiu per l'extensió territorial dels seus dominis en el Principat i per la seva qualitat de prohoms entre els nobles catalans, en prendre possessió dels seus estats decidí trencar amb el sistema d'indemnitats i concòrdies forjat pels seus predecessors i que d'ençà prop d'un segle havia regulat una part substancial de les relacions entre senyor i vassalls.

2. Endeutament comunal a «obs del senyor»

Dissortadament, la documentació judicial no sempre ens informa de les causes o les motivacions de l'endeutament comunal, però a partir dels testimonis d'endeutament a «obs del senyor» no és gens agosarat considerar que ens trobem davant la

20. ACA.C. 5421 f. 151-153. Vid. Jordi OLIVARES, *Comunitats rurals*, op. cit., ps. 382-390.

21. Jaume Dantí fa una excel·lent anàlisi de la conjuntura general i de les causes fonamentals de la revolta, op. cit., ps. 46-109.

22. Vid. supra la bibliografia citada a la nota 3. Feliu DE LA PENYA, *Anales de Cataluña* (Barcelona 1709), vol. III, ps. 393-395.

23. Henry KAMEN, *Una insurrecció oblidada*, op. cit., p. 26, nota 74.

punta de l'iceberg d'una pràctica senyorial molt més important a Catalunya.²⁴ L'endeutament comunal en censals morts carregats sobre els béns i els drets de la universitat i singulars, però en servei del senyor, que era qui s'apropiava del principal, és ben documentat a Catalunya a partir de la litigació, amb diferent cronologia i distribució comarcal. Un escrit de Castelló de Farfanya, l'any 1654, és descriptiu de moltes altres demandes: «moltes universitats del present Principat que són vassalls del Exm. duch de Alba han manllevat molts y diversos censals en nom propi de dites universitats y singulars. Ab tot la veritat del fet era que lo diner que prenien a censal servia per los Exms. Duchs, y en esta conformitat se feya resguart [...] y se anaven pagant les pensions de les mateixes rendes del Exm.»²⁵ Un mecanisme d'endeutament comunal en profit del senyor que també trobem en altres dominis:²⁶ del duc de Cardona, del marquès de Camarasa, del marquès d'Aitona, del comte de Peralada, del duc de Sessa, del duc d'Alba, del comte de Guimerà, o de la noblesa mitjana com els Gilabert, Alentorn, Erill, Olzinelles, o Cruïlles.

En aquest joc de vendes de censals per les universitats, indemnitats i concòrdies del senyor, qui se'n beneficiava més i més bé? Els senyors amb urgent necessitat de capital dinerari o les comunitats vilatanes que s'hipotecaven, potser a canvi d'intervenir en l'administració directa de les rendes senyorials? No hi ha una resposta unívoca. Calia vèncer la resistència de sectors de la comunitat oposats a la creació dels censals; l'any 1634, uns pagesos de Sant Jordi Desvallés denunciaven que havien estat «compel·lits» per la baronessa Marianna de Biure, la qual, mitjançant un ban del 23 de març, els havia ordenats sota pena de «trenta lliures i trenta dies de càrrec» que firmassen un sindicat fet pel comú «a effecte de manllevar dos milia lliures per a dita Senyora»; també era necessari concordar amb els vassalls determinades garanties, com feien els barons de Llacuna, l'any 1572, els quals, a canvi de la venda d'uns censals carregats sobre la universitat de la Llacuna, els van fer indemnes de rèdits, fruits i emoluments senyorials, lluïsmes, terços i foriscopis, amb facultat d'arrendar-los; però la cessió de les rendes no evitava que els vassalls fossin executats per pensions impagades; per això, malgrat les rendes consignades en carta d'indemnitat de l'any 1576 per Francesc i Lucrècia de Montcada a favor de les universitats de Pallarols, Rubinat, Timor i Sant Antolí, a canvi de la venda d'un censal de 3.000 lliures a «obs del senyor», l'any 1612, els creditors censalistes executaven els béns i els drets de les universitats i singulars.²⁷ En qualsevol cas, davant d'una decisió que hipotecava per molt temps les rendes de la universitat, era necessària la negociació: els senyors havien de pactar amb el comú i l'oligarquia local havia d'obtenir el màxim consens possible amb la major part de la comunitat.

Els plets en terres del duc de Cardona descobreixen algunes parts del teixit d'in-

24. Jordi OLIVARES, *Comunitats rurals*, op. cit., ps. 717-742. L'endeutament senyorial en censals carregats sobre les comunitats és conegut en el segle XVII a València, on les universitats s'endeutaven i el senyor, a canvi, els lliurava una *carta de salvaguarda*; James CASEY, *El regne de València al segle XVII* (Barcelona 1981), ps. 152; una situació similar es pot observar en el regne d'Aragó, on, mitjançant concòrdies, la noblesa transferí les seves rendes als creditors censalistes; Alejandro ABADIA IRACHE, *Señorío y crédito en Aragón en el siglo XVI* (Saragossa 1993).

25. ACA.C. 5429 f. 189v-191.

26. Vid. una relació dels plets per endeutament a «obs del senyor», dins *Comunitats rurals en terres de baró*, op. cit., ps. 719-721.

27. ACA.C. 5383 f. 22-23v; 4663 f. 169-171v; 5093 f. 128-130.

teressos locals format a partir de les indemnitats i les concòrdies amb el senyor i demostren el caràcter ambivalent de l'endeutament.

3. Endeutament a «obs del senyor» en els dominis del duc de Cardona

Enric Folc de Cardona i Aragó, mort l'any 1640, deixà escrita per al seu successor la següent clàusula testamentària: «*Procure el descargo y indemnidad de todos nuestros vasallos [...] que los dichos empeños y obligaciones de los vasallos han sido en beneficio de nuestra casa y mayorazgo; descargando en esto nuestra conciencia y cargando la de los que faltaren en la ejecución y cumplimiento del contenido en este capítulo*».

Lluís Ramon Folc de Cardona heretava un sistema de concòrdies entre senyors i vassalls de temps de la seva àvia Joana II i anteriors, després continuat i incrementat pel seu pare el duc Enric. El 20 de gener de 1653, trobant-se a Lucena (Còrdova), escriu als cònsols de Sort reconeixent-los els deutes comunals fets en benefici dels seus predecessors: «*Estat ciertos que mi Ànimo es extinguir los dévitos que Nuestros Padres y Aquéllos os dejaron*», però advertint-los una novetat: que «*mis rentas no han de entrar en vuestro poder ni de vuestros Receptores, como se ha hecho en tiempos pasados, sino en el de los Thesorereros que se pusieron en mi nombre*». Tot i les comminacions del duc, el seu tresorer general, Maurici de Lloreda, no va aconseguir fer-se amb les rendes i, així, l'any 1657, el duc els va escriure un altre cop: «*Mauricio de Lloreda os a dado aviso tiene poder para la Administración y cobro de las rentas de esos estados [...] y no le respondéis ni excusáis aviendo pagado poco o nada de los arrendamientos que avéis hecho*».²⁸ Final de la política paternalista i preludi de la ruptura amb els seus vassalls.

Entre la primera carta als cònsols de Sort, l'any 1653, i la segona a totes les universitats del marquesat de Pallars, l'any 1657, s'havien produït canvis substancials en les relacions del duc amb els seus vassalls. Mentre el setembre de 1654, el duc i les universitats de Cardona pledejaven conjuntament contra els creditors censalistes, i en la suplicació el duc reconeixia que molts dels censals manlevats per les universitats no eren destinats a les comunes necessitats, sinó que «la veritat del fet és que lo diner que's prenía servia per al Exms. Duchs»; la vila i el duc argumentaven que si els creditors volien cobrar les pensions del temps de les «turbacions», que sumaven més de 10.000 ducats, «devían cobrar de la persona que tenia ocupats dits estats en dit temps». L'any 1655, les universitats de Cardona i de Sant Llorenç de Morunys i castells van haver d'iniciar plets contra el duc, davant la intenció del procurador general del duc, Josep de Potau, d'arrendar les rendes senyoriales «obligant als arrendataris a pagar els preus al thesorier general de sa Exa.» en un greu atemptat contra la possessió comunal «de rèbrer y cobrar los dits preus per pagar les pensions de censals a què les dites universitats estan obligades [...] y [d'administrar] lo reliquo per lluir i quitar los dits censals».²⁹ El 20 d'abril de 1659, trobant-se el duc a Tarragona, el síndic de Cardona, acompanyat de misser Agustí Font, doctor

28. Clàusula transcrita en una al·legació «*En la causa de suplicació [...] feta el 14 de ianer de 1687*» pel noble Jaume de Potau (BC. Fullets Bonsoms 5458). Cartes del duc de Cardona presentades com a mèrits del procés ACA. R.A. 1922, f. 157-160, 716.

29. ACA. C. 5429 f. 82-83v; 5436 f. 30v-32v; ACA. R.A. 2743 f. 95. Vid. SERRA VILARÓ, *Història de Cardona*, vol. II (Barcelona 1968), ps. 93-95.

en dret i canonge de Solsona, es va destacar per tal de «besar les mans» del duc i assuajar la situació. La resposta no es va fer esperar. El 3 d'octubre de 1659, Lluís Folc de Cardona inicià un seguit de plets contra les universitats de Cardona, Sant Llorenç de Morunys, vegueria de Segarra (Torà, Calaf i altres llocs), baronies d'Arbeca i Juneda, marquesat de Pallars, comtat de Prades i viles i llocs de la Conca d'Òdena, és a dir contra tots els seus estats exceptuat el comtat d'Empúries.

Els ducs de Cardona, en les seves contínues necessitats creditícies, havien implicat reiteradament els seus vassalls. En reconeixement de l'endeutament comunal, els ducs signaven cartes d'indemnitat i concòrdies on declaraven que els censals s'havien venut en profit del senyor i els consignaven les seves rendes del domini amb facultat d'arrendar-les. Les universitats quedaven obligades a pagar les pensions anuals i, amb «lo reliquo» del recaptat, anar redimint el principal. Aquesta pràctica s'inicià en temps del duc Francesc (mort l'any 1575), adquirí embranzida en el darrer quart del segle XVI, amb la duquessa Joana II Folc de Cardona (morta l'any 1609), muller de Diego Fernández de Córdoba, marquès de Comares, i va assolir el seu cim entre els anys 1620 i 1630 per necessitats del duc Enric Folc de Cardona i Aragó.

Un escorcoll entre els mèrits dels processos civils permet una aproximació a la cronologia de l'endeutament comunal a «obs y servey» dels ducs. En una concòrdia signada l'any 1610 per Enric Folc de Cardona, aquest ratificà els censals manllevats per les universitats «a obs y en servei» de la duquessa Joana d'Aragó i que fins aquell moment no havien estat redimits:

<i>Any</i>	<i>Universitats</i>	<i>milers de lliures</i>
s. d.	Conca d'Òdena	32.460
s. d.	Vegueria de Segarra	3.000
1570	Marquesat de Pallars	4.400
1579	Vegueria de Segarra	12.000
1579	Arbeca	2.300
1582	Vegueria de Segarra	2.000
1583	Marquesat de Pallars	20.000
1596	Juneda	12.935
1598	Marquesat de Pallars	20.000
1604	Vegueria de Segarra	3.000
Total		112.095

Segons una relació del notari causídic Isidre Serra, entre els anys 1620 i 1633 els censals venuts per les universitats en servei del duc Enric Folc d'Aragó havien estat els següents:

<i>Any</i>	<i>Universitats</i>	<i>milers de lliures</i>
1620	Móra	8.000
1621	Juneda	6.000
1621	Falset	20.000
1625	Móra	10.000
1625	Tivissa	12.000

1626	Falset	15.000
1626	Vegueria de Segarra	3.000
1627	Arbeca	12.000
1627	Tivissa	2.000
1627	Vegueria de Segarra	3.000
1627	Conca d'Òdena	8.000
1628	Corntat de Prades	36.000
1631	Arbeca	10.000
1631	Falset	8.000
1633	Sant Llorenç de Morunys	4.000
1633	Conca d'Òdena	3.000

Total 160.000

Els censals d'ambdós llistats³⁰ suposen un endeutament a «obs del senyor» de 272.095 lliures³¹ de principal. Observem que mentre el recurs a les universitats del marquesat de Pallars³² sembla tocar sostre a finals del segle XVI, amb una suma reconeguda pel notari Montserrat de Xamalleu de 44.000 lliures, en tots els altres estats l'endeutament s'incrementà entre els anys 1620 i 1633. Aquesta relació, però, és incompleta; per exemple, no inclou els censals venuts per la universitat de Cardona en servei de la duquessa Joana, de 26.400 lliures i 40.800 lliures, respectivament, ni els venuts en servei del duc Enric, de 55.000 lliures.

Segons una relació del notari Isidre Serra feta a partir dels actes d'arrendament dels anys 1638-1640 i 1660, les rendes anuals del duc de Cardona al Principat sumaven 33.200 lliures, a més d'unes 20.000 lliures anuals de les mines de sal de Cardona (un cop pagats els oficials «y demés que treballen en les salines»). Consta una altra relació de l'any 1609 que avalua les rendes en 38.378 lliures (sense les salines de Cardona).³³ El duc de Cardona tenia unes rendes a Catalunya semblants als ingressos de l'administració virregnal i totalment fora de l'abast de qualsevol altre noble. El comte de Santa Coloma tenia unes rendes de 10.678 lliures anuals, mentre que el gruix de la noblesa catalana tenia uns ingressos de 2.000 lliures anuals.³⁴ No obstant això, el duc Enric i la seva muller Caterina (que allora eren noblesa valenciana i castellana, com a ducs de Segorb i de Comares) van haver de recórrer un any rere l'altre a l'endeutament en censals.

Entre els plets iniciats amb anterioritat a l'any 1658 trobem abundants testimonis de l'endeutament comunal a «obs» del duc; plets a Juneda i Arbeca, l'any 1602, quan la noble Isabel Meca (encapçalant un conjunt de creditors censalistes entre els

30. ACA. R.A. 280 A/3 (inventari provisional), article d'Isidre Serra, 13 de febrer de 1661.

31. Segons un resum comptable d'Antoni Vilalta, comptador de la duquessa Joana, l'any 1609 les rendes anyals dels estats a Catalunya eren de 38.378 lliures, les pensions de censals sumaven 19.351 lliures, i les despeses de salaris de governadors i oficials eren de 8.276 lliures. Per tant, quedaven només 10.750 lliures anyals. ACA. R.A. A/3 280.

32. Josep M. Bringué ha estudiat l'endeutament censalista sobre les rendes del marquesat de Pallars i la seva cronologia i confirma també aquestes dades. BRINGUÉ I PORTELLA, *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII*, tesi de doctorat inèdita (1995), ps. 939 i ss.

33. *Vid. supra* nota 31, *Rason de lo que valen las Rentas de los estados*, 21 de març de 1609.

34. J. H. ELLIOT, *La rebelión de los catalanes* (Barcelona 1977) ps. 89, 495-497; DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Las clases privilegiadas en el Antiguo Régimen* (Madrid 1973), ps. 167-184; EVA SERRA I PUIG, *Pagesos i senyors, op. cit.*, ps. 300-303.

quals hi havia Manuel de Rajadell i Marianna Macip i de Sotelo) tractava d'executar les rendes del duc i va topar amb la resistència del comú, que «per haver fetes dites universitats diverses manlleutes» tenien consignades i «entre mans» les rendes senyoriales. En aquells mateixos anys, els creditors van ensopegar amb semblants dificultats a Calaf, Torà, Torroja i Ferran (dins l'anomenada Vegueria de Segarra), on les universitats tenien la possessió de «col·lectar, rèbrer, exigir [...] totes les rendes, dècimes y drets, que los dits Exms. duc y duquessa de Cardona solien rèbrer», trobant-se aquest conjunt de drets «transferits y posats entre mans mitjançant actes públichs de consignació» en «descàrrechs de diversos carregaments de censals [...] en servey de dits señors».³⁵

Per a les universitats, el resultat de l'endeutament, les indemnitats i les concòrdies era un sistema al qual difícilment podien ja renunciar, car atorgava al comú un increment molt significatiu de poder. A l'entorn de la confecció de les «tabes» d'arrendament de les rendes i delmes, s'hagué de formar un teixit d'interessos clientelars del poder local amb els creditors censalistes i els arrendadors de les rendes. Endevinem aquesta situació l'any 1603, quan la vila de Garcia pledejà contra la de Móra (dins la mateixa baronia d'Entença) disputant-se la nominació del receptor triennial de les rendes del duc, consignades des de l'any 1579 per censals venuts «a obs dels Excel·lentíssims duch y duquessa». L'any 1604, els jurats d'Òdena, Mediona, Sant Quintí, Poble de Claramunt, Carme i Vilanova del Camí (Conca d'Òdena) demanaven compte i raó als síndics que en representació dels diferents llocs administraven les rendes del duc, en possessió de les universitats «per rahó de una consignació per ells [els ducs] feta de dites rendes».³⁶

Per a l'advocat Josep Estalella l'endeutament comunal en profit del senyor «és cosa molt utilitzada en la casa dels Exms. duchs de Cardona», però també «en los demés senyors titulars y barons, que obliguen a sos vassalls a que en nom propi manllevén censals y que los diners servesquen per los senyors».³⁷ L'advocat situa l'origen d'aquest endeutament a Juneda l'any 1596, quan la universitat manllevà un censal de 12.935 lliures. En compensació, el 18 de febrer d'aquell mateix any, Joana Folc de Cardona i Diego Fernández de Córdoba, van fer-los acte d'indemnitat i, per això, fent «obligació y entre mans missió» de les seves rendes «ab facultat de arrendar los fruïts, rendes, delmes y emoluments». L'any 1609, el duc Enric Folc renovà els pactes amb els vassalls reconeixent-los que l'endeutament havia estat en «còmodo y profit» dels ducs «y no gens de dita universitat», i essent aquella una situació que podia «mòdurer y suscitar molts plets», per això perllongava la «cessió y transportació» de totes les collites íntegres i emoluments senyoriales en els propers disset anys, entre 1610 i 1627, per tal que els vassalls poguessin pagar les pensions i lluir el principal d'unes 14.060 lliures; al seu torn, la universitat acceptava dipositar 150 lliures anuals a la Taula de Canvi de Barcelona per a aliments del duc i la duquessa. L'any 1621, el duc incrementà l'endeutament comunal en censals amb unes 6.000 lliures i, en compensació, renunciava a la quantia anual dels aliments i els assignava 175 lliures anuals que Juneda hauria de cobrar de les salines de Cardona

35. ACA. C. 4970 f. 193-194; 4984 f. 163v; 4981 f. 164v-166; 4995 f. 74-76; 4987 f. 229v-231; 4988 f.162v-164.

36. ACA. C. 5001 f. 273; 5012 f. 10-12.

37. ACA. R.A. 280 A/3.

(quedaven fora d'aquest pacte els ingressos senyorials per composicions, terços, lluismes, fadiga i les jurisdiccions civil i criminal). El 4 de juliol de 1627, un cop acabat el període de disset anys, el consell ordinari de la vila es va reunir al castell d'Arbeca. En aquell acte, els prohoms reconeixien que les rendes senyorials només havien permès liquidar 1.300 lliures de principal; val a dir que encara restaven 12.760 lliures, més les 6.000 lliures de l'any 1621. La duquessa perllongava les indemnitats i les concòrdies anteriors sobre les seves rendes «fins a tant que tots los sobredits y designats censals sien íntegrament lluits y quitats».

En semblants circumstàncies, a Sant Llorenç de Morunys i castells i termes de Vall de Llord, Sobirà, Port del Comte, Nàvia, castlania i castell de Solsona, Lladurs, Cambrils, Perlés, Alinyà i Molina Serradora, el duc Enric reconegué l'any 1611 un endeutament comunal en censals de 24.731 lliures, heretat de la seva àvia Joana Folc de Cardona i Aragó que havien servit per a què els ducs «poguessin acudir a la defensa dels grans plets que en los temps de llur nova possessió se'ls mogueren» (referint-se al litigi causat per la mort sense fills, el 1575, de Francesc Folc de Cardona); així mateix, posteriorment, ratificà les cartes d'indemnitat i les concòrdies, fent-los consignació de les rendes i els delmes, amb facultat d'arrendar-les en períodes triennals i «rèbter dits preus, fer y fermar y atorgar qualsevol actes o contractes». ³⁸ El comú de Sant Llorenç quedava obligat a dipositar a la Taula de Canvi de Barcelona unes 200 lliures anuals en concepte d'aliments i fer la nominació d'un clavari que donés compte i raó de l'administració de les rendes al procurador del duc.

L'any 1629, el duc de Cardona incrementà els censals manllevats per les universitats en 4.000 lliures; el 1633, signà una carta d'indemnitat per censals de 12.000 lliures de preu. L'any 1638 «altre indemnitat» per 4.000 lliures «a for de censal a obs y servey» del duc i la duquessa per «col·locació de filles, y defensa dels mateixos stats». Per cobrir aquest endeutament que superava la quantia de les seves rendes en aquells estats, el baró assignà a les universitats 200 lliures anuals carregades sobre les salines de Cardona.

Aquesta via de finançament dels ducs s'inicià l'any 1546, en vida del duc Francesc, dins l'anomenada Vegueria de Segarra, però adquirí embranzida amb la duquessa Joana. Els ducs cedien a les universitats de Torà i Calaf «tots els censos, censals, dècimes, tasques, agraris, fruyts, quísties, servituts reals y personals, forçoses y gracioses, obviccions y emoluments de qualsevol naturalesa» exceptuades les jurisdiccions, terços i foriscapis, i aquestes quedaven obligades a elegir uns «officials collectors y receptors» ³⁹ que portessin l'administració de les rendes.

Entre els anys 1582 i 1627, Torà i Calaf s'havien endeutat en 29.000 lliures de preu de censals i els ducs havien signat sis actes d'indemnitat. Com consta en les concòrdies, les universitats venien els censals «per comprar forments per les necessitats dels habitants, però la real veritat era que aquelles [quantitats] havien manllevades a obs y servey de dits exms. duchs». Els ducs, d'acord amb el sistema, els consignaven les seves rendes amb facultat d'arrendar-les, puntualitzant que en cas que algun dels arrendadors «fos estat morós» les pèrdues havien d'anar a compte de les viles «puix fóra esta culpa de aquella».

38. ACA. C. 5456 f. 189-190; ACA. R.A. 7287; *ibidem.*, concòrdia del 15 octubre de 1611, not. Gaspar de Xamelleu de Barcelona, f. 159v-180v.

39. ACA. R.A. 2473; al·legacions d'Isidre Serra, Francesc Ros i Paulí Bores.

L'any 1664, les universitats dels marquesat de Pallars i vescomtat de Vilamur declaraven que d'ençà l'any 1570 en què el duc Francesc signà la primera indemnitat «los syndichs del marquesat són stats y vuy són en possessió de rèbrer dites rendes, y ab los preus de aquelles pagar les pensions de censals y quitar-ne alguns». ⁴⁰ En els anys 1570, 1583 i 1598 els ducs van fer-los indemnitats per censals que sumaven 44.000 lliures. L'any 1610, se'ls ratificaren aquells pactes i se'ls va reconèixer un deute acumulat de 42.197 lliures de preu.

La baronia d'Entença integrava les viles de Falset, Tivissa, Móra, Garcia i Masroig. No he pogut localitzar el lligall sencer del plet, només reconstruir en part algunes de les circumstàncies de l'endeutament «a obs del senyor» a partir d'alguns papers i lletres de citació. Els anys 1621, 1626 i 1631 es van concretar tres indemnitats i concòrdies amb Falset per 43.000 lliures a for de censals sobre els béns de la universitat; a Móra, en els anys 1620 i 1625, per 18.000 lliures; i a Tivissa, els anys 1625 i 1627, per un preu de 14.000 lliures. Entre els anys 1620 i 1631, segons la relació del notari causídic Isidre Serra, el duc Enric havia fet indemnitats per 75.000 lliures a for de censal sobre les universitats de la baronia «per col·locació en matrimoni de les seves filles, eo també per pagar y satisfacer les tapisseries de or y seda» fetes venir de Roma per tal d'afalagar al rei, i per cobrir «los grandíssims gastos que forçosament hagueren de fer [els ducs] en la celebració de les Corts generals» i amb el casament del seu fill primogenit amb la filla del duc de Lerma. Les indemnitats eren «ab consignació [...] de tots los delmes, censos y altres drets que dita duquessa [Caterina] reb y acostuma de rebre». ⁴¹ Segons les concòrdies dels anys 1621, 1626 i 1631 les rendes eren cedides a Falset amb poders de «col·lectar, exigir, [...] administrar, governar [...] ab tota plenitud de drets, totes les coses sobredites [...] transportades en llur mà, dret y poder y domini de dita universitat y singulars», i fins que els censals no fossin redimits, els ducs «no demanaran cosa alguna de dites rendes», reservant-se, però, l'assistència del seu comptador major en els actes de subhasta dels arrendaments.

Serra i Vilaró, que ha estudiat el «plet de les manlleutes» en la seva història de Cardona, ⁴² situa l'origen de l'endeutament a «obs» del baró en temps de la duquessa Joana, en vendes de censals per un valor de 24.400 lliures i 40.800 lliures. Endeutament que el seu fill Enric va incrementar amb unes altres 55.000 lliures. La vila de Cardona incorporava els castells i els termes de Torroella, Coaner, Súria, Fals, Castelltallat, Clariana, Correà, Cint i Capolat.

Quan el 3 d'octubre de 1659 el duc Lluís inicià el plet contra la universitat de Cardona i els castells, afirmava que del temps de la seva possessió del ducat «no ha gosat de sos fruïts, cobrant-los los cònsols de les universitats y syndichs», ⁴³ i valorava les rendes que no havia cobrat d'ençà l'any 1640 en més de 170.000 lliures.

Els litigis de la universitat de Cardona amb el baró, però, eren anteriors; s'havien iniciat l'any 1655, conjuntament amb Sant Llorenç de Morunys, oposant-se a les pretensions de Jaume de Potau, procurador del duc, que volia fer els arrendaments

40. ACA. R.A. 1922; al·legacions d'Isidre Serra.

41. ACA. C. 5027 f. 197v-199v; ACA. R.A. 7287. Concòrdies dels anys 1621, 1626, 1631, f. 260v-228v.

42. SERRA I VILARÓ, *Història de Cardona* (1968), *op. cit.*, vol. II, ps. 73, 77, 91-95.

43. ACA. C. 5456 f. 192v-193v.

dels drets senyorialis i dipositar la recaptació en mans del tresorer general del duc.⁴⁴ En aquell plet, les universitats varen suplicar un interdicte de retenir la possessió de les rendes fins que els censals fossin lluits i quitats;⁴⁵ una pretensió que només van aconseguir en part, per una sentència de l'any 1658 que els atorgava l'administració de les rendes en tot el temps del procés. Les universitats quedaven obligades a dipositar els preus dels arrendaments a la Taula de Canvi de Barcelona, en un acte que havien de signar els síndics de les universitats i el tresorer del duc. Aquell mateix any, la vila de Cardona i els castells havien iniciat un altre plet contra el duc, per la possessió de tots els «naturals» d'una porció de la sal «anomenades dites porcions Aymines».⁴⁶ Malgrat l'oferta de la universitat de Cardona (d'acord amb l'oferiment fet també per altres universitats) de dipositar la recaptació dels arrendaments a la Taula de Canvi de Barcelona, el duc Lluís no va acceptar aquella ni cap altra clàusula de compromís fora de la possessió absoluta de les rendes.

De temps del duc Francesc (fill de la duquessa Joana I i del duc de Sogorb, comte d'Empúries) i fins l'any 1659, els Cardona no havien qüestionat els pactes amb els vassalls. Quan el duc Lluís inicià els plets contra els seus vassalls a Catalunya, els comuns de les viles feia prop d'un segle que administraven les rendes senyorialis «sense contradicció»; també és cert que en tot aquell temps «el reliquo» de les rendes un cop pagades les pensions anuals o era inexistent o quasi mai no havia servit per a fer minvar el principal. Per a les oligarquies locals que dominaven el comú, la facultat d'intervenir les rendes senyorialis era ja un fet consolidat que tenia importants efectes sobre el control dels excedents agraris i suposava un increment de poder comunal respecte del govern senyorial; en aquest darrer sentit, cal afegir que en terres del duc de Cardona, les comunitats s'havien fet amb importants parcel·les de poder baronial; així, en el comtat de Prades i baronia d'Entença, per un privilegi atorgat l'any 1406 per Joan de Prades, les universitats tenien facultat de judici de prohoms en les causes civils i criminals, mer i mixt imperi.⁴⁷

L'endeutament dels vassalls en profit de les arque senyorialis tenia efectes diferents d'acord amb la tensió establerta entre la dinàmica interna de la comunitat, els lligams d'interessos dels grups, i les necessitats del senyoriu; en conseqüència, l'endeutament no sempre actuà d'igual manera sobre la comunitat pagesa: mentre que en el darrer terç del segle XVI la duquessa Joana II i en el primer terç del XVII el duc Enric van haver de pactar amb els vassalls i fer-los importants concessions, a partir de l'any 1652, el duc Lluís Folc de Cardona no va témer l'enfrontament radical contra les institucions i grups dirigents de les «universitats».

4. La reacció senyorial després de la Guerra dels Segadors

El duc Lluís valorava les rendes acumulades entre 1640 i 1659 (des de la mort del duc Enric fins a l'inici dels plets) a Sant Llorenç de Morunys en més de 44.350

44. ACA. C. 5436 f. 30v-32v.

45. *Pro Syndico universitatis villae Cardona*, imprès l'any 1683, conservat a la BC.A.B.

46. ACA. R.A. 2743.

47. Jordi OLIVARES, *Comunitats rural en terres de baró.*, op. cit. Vid. el capítol x, ps. 555-613, on s'analitzen els plets moguts per la justícia en mans de les universitats: les diverses formes del juí de prohoms, el juí rustical, les facultats jurisdiccionals dels jurats en absència del batlle, i la terna de batlle.

lliures; a la Vegueria de Segarra les considerava en més de 100.000 lliures; els síndics de les universitats del marquesat de Pallars declaraven que les rendes senyoriales administrades per ells entre 1641 i 1657 comprenien unes 57.798 lliures; les del vescomtat de Vilamur eren de 36.401 lliures; el duc considerava que les rendes del ducat de Cardona acumulades entre 1640 i 1659 eren unes 170.000 lliures.⁴⁸ Tot plegat, però, l'exigència del duc vers les universitats, perquè liquidessin les rendes acumulades en aquells dinou anys sense considerar els pagaments de les pensions de censals ni les confiscacions dels estats pel rei de França, sembla més aviat una estratègia d'intimidació i d'introduir la causa amb l'objectiu principal d'invalidar tot el sistema d'indemnitats i concòrdies i així recuperar la possessió absoluta de les rendes. L'any 1653, el duc ho havia expressat molt clarament als cònsols de Sort: «*que mis rentas no han de entrar en vuestro poder ni de vuestros Receptores, como se ha hecho en tiempos pasados, sino en el de los Thesorereros que se pusieron en mi nombre.*» El duc no acceptava l'oferta de sortida negociada al conflicte: dipositar les rendes a la Taula de Canvi; i, al seu torn, les universitats no podien consentir que el baró «estiga en possessió de rèbrer [les rendes] a ses voluntats»⁴⁹ sense un compromís de solució dels censals manllevats.

L'octubre de 1659, els advocats del duc defensaven la conservació de les rendes i les dècimes «per dret de sanch com també per vincles i maiorasgos de sos passats, los quals [drets i dècimes] sens causa alguna cobren y tenen ocupats los iurats y universitats».⁵⁰ L'any 1661, basant-se en les lleis castellanques de «*mayorazgo*» consideraven que els pactes dels seus avantpassats amb els vassalls no obligaven als successors i, en conclusió, «encara que fos veritat» el contingut dels pactes anteriors, aquells haurien estat «cosa voluntària» dels seus antecessors i, en conseqüència, les universitats havien de deixar «vàcua y despedida» la «percepció de les rendes» i comdemnades a restituir el capital acumulat a partir de 1640. Així, en el rerefons més doctrinal dels processos, es van enfrontar dues concepcions de la possessió vinculada —la castellana i la catalana—, segons els advocats del duc o els arguments presentats per les universitats. Les lleis de Castella consideraven el béns vinculats per «*iure sanguinis*» subjectes al «maiorasgo i fideicomís Real i perpetu»⁵¹ i negaven qualssevol pactes que modifiquessin la integritat patrimonial;⁵² en aquest sentit argüïen que una cessió de les rendes equivalia a una alienació i, en conseqüència, les indemnitats i les concòrdies només obligaven la persona que les havia signades perquè els seus pactes no podien perjudicar en res els drets del seu successor. Contràriament, les universitats consideraven que les baronies d'Entença, Juneda i Sant Llorenç de Morunys eren «béns lliures», no agregats al ducat de Cardona i, a més, juntament amb les

48. ACA. R.A. 7287; ACA. C. 5456 f. 190-191 v; ACA. R.A. 2473; ACA. R.A. 1922 *Cuentas que se toman a las universidades [...] de lo que han valido las Rentas* f. 188-209; ACA. C. 5456 f. 185 v-186 v; 186 v-187; 187 v-189; 189-190; 190-191; 192 v-193 v.

49. ACA. R.A. 1922, al·legacions de l'advocat Topí en nom de les universitats, l'any 1659.

50. ACA. R.A. 280 A/3, f. 2.

51. ACA. R.A. 1922, Isidre Serra, al·legacions del 23 d'agost de 1660 i 31 de gener de 1665.

52. Segons Clavero, el «*mayorazgo*» castellà es distingia dels béns vinculats per fideicomís perpetu a Catalunya en el fet que el «*mayorazgo*» prohibia qualsevol tipus d'alienació, com l'establiment emfitèutic, i qualsevol tipus d'hipoteca sense l'autorització del rei, mentre que a Catalunya la noblesa podia establir les seves terres i vendre censals sobre els béns vinculats. Bartolomé CLAVERO, *Mayorazgo* (Madrid 1974), ps. 279-291.

universitats del marquesat de Pallars afirmaven que no constava que fossin béns vinculats per «primogenitura i maiorasgo posats segons les lleis de Castella que no se sérvan en lo Principat de Cathalunya», sinó que estaven subjectes a les lleis catalanes de l'hereu i fideicomís perpetu, on «lo primogènit successor està obligat a pagar los deutes de son predecessor».⁵³

L'any 1670 moriren el duc Lluís i el seu fill primogènit Joaquim. S'inicià un plet successori entre la duquessa de Frias, segona muller del duc Lluís i mare de l'infant Joaquim, i Caterina Antònia, filla del primer matrimoni del duc amb la duquessa de Lerma, i muller del duc de Medinaceli. Aquest plet va parilitzar durant una dècada els processos, els quals, fins l'any 1681, no van rebre un nou impuls.

L'any 1681, la defensa de les universitats de Sant Llorenç de Morunys al·legava que si la duquessa Caterina Antònia i el duc de Medinaceli no tenien obligació d'«estar a les indemnitats promesses tampoch llurs vassalls tenen obligació, en via de dret, de pagar los dits censals manlevats a obs».⁵⁴ Segons consta en una certificació dels actes d'arrendament fets per la universitat de Sant Llorenç i els castells entre 1660 i 1687 —notari Miquel Mitjans—, en tot aquell temps havien entrat 61.679 lliures.⁵⁵ L'any 1682, el procurador de Juneda considerava que en cas de ser condemnats «a restituir los fruïts y rendes» el duc els hauria de recol·lectar dels creditors censalistes que els haurien rebuts indègudament.⁵⁶ Qui eren i què en pensaven els creditors censalistes? En un opuscle imprès l'any 1688, els creditors censalistes sobre les universitats de Cardona i d'Arbeca exposaven els efectes econòmics i socials que tindria una sentència obligant les comunitats a restituir les rendes (ara, a partir de l'any 1670 en què morí l'infant Joaquim). Dirigint-se a la duquessa Caterina Antònia, sense entrar en el debat sobre la validesa de les indemnitats i les concòrdies, els creditors adduïen que si la duquessa per les lleis de «majorat» no estava obligada a la solució dels censals (en aquell moment valorats en 51.179 lliures), tot «vindria en redundar en perjudici de sas Excel·lències, puix la pobresa de dit vassalls obligaria a dexar de conresar les terres».⁵⁷ Signaven aquest document: la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar de Barcelona, Jeroni i Maria de Rocabertí, Ignasi Ximénez i Codina, ciutadà honorat de Barcelona, Magdalena Móra i Xammar, Pere de Copons, Agnès de Llupià i Agulló, Jaume Puigmitjà, Gertrudis Fivaller, la comtessa de Santa Coloma, Bonaventura Bas de Preixana, misser Joan Rossell, la priora del convent de Nostra Senyora dels Àngels de Barcelona, el Col·legi de la Companyia de Jesús de Barcelona, l'abat del monestir de Sant Francesc de Paula, la comunitat de preveres de la seu de Tarragona, entre altres creditors censalistes.

La via judicial no en va excloure d'altres, però malauradament en aquest cas, la documentació processal no ens proporciona gaires indicis d'aquestes formes de resistència: entre els protocols notariais de Barcelona consten els actes de possessió dels dominis ordenats per la duquessa de Frias quan moriren el duc i l'infant Joaquim. L'any 1670, el procurador de la duquessa en prendre la possessió de la vila de Falset, i un cop fet el jurament «*de mano y de boca*» dels jurats i prohoms, aquests declaren

53. ACA. R.A. al·legacions del 10 de març de 1660; 20 d'octubre de 1660.

54. ACA. R.A. 7287, al·legació de Pere Llorell.

55. *Ibidem.*, cèdules presentades per Isidre Serra, els anys 1693 i 1703, no foliades.

56. ACA. R.A. 280 A/3 al·legacions del 2 d'abril de 1682.

57. BC. *Fulletts Bonsoms*, 7047.

que «*protesta la dicha villa y su síndico per ella de que no entiende ni quiere ser perjudicada en ninguna cosa, tanto y quando a las lites pendientes que con el Exmo. señor duque tiene introducidas, como en la exacción de créditos*». ⁵⁸ També a Sant Llorenç de Morunys, l'any 1671, el procurador ducal, seguint el mateix ritual del jurament de fidelitat dels cònsols i prohoms del consell de la universitat, escoltà aquestes paraules «*en lengua vulgar catalana*» del cònsol en cap Jaume Sastre pronunciades entre «*el aplauso y voluntad de todos los que estaban allí presentes*»: jurem fidelitat i fem l'homenatge «salvant emperò les Universitats los drets competents per rahó de les indemnitats y els drets que poden competir-los per les causes vertents a la Real Audiència». ⁵⁹ El setembre del 1685, segons consta entre els papers del procés, el governador jurisdiccional dels ducs a la Vegueria de la Segarra ordenà l'arrest domiciliari dels cònsols «pagesos» de Torà: Francesc Blanc, Gaspar Uguet i Joan Esplegues, i dels jurats de Calaf: Pere Joan Bartra, Pere Tarrés i Joan Ferrer, sots pena d'una multa de 500 lliures si «no isquen de sa casa [...] depenent de la causa civil de la rendició de comptes». ⁶⁰ En els mateixos anys, en el clima social provocat per la revolta dels Barretines i l'avalot de les «Faves» a Manresa, hi trobem el testimoni aportat per Kamen ⁶¹ de la conspiració profrancesa dels comuns en terres del duc de Cardona, l'any 1690.

Els plets iniciats l'any 1659 a l'Audiència es van perllongar fins arribar a les portes del segle XVIII. Entre els anys 1684 i 1693 van ser publicades les primeres conclusions, però les sentències i les lletres d'execució encara retardarien alguns anys més el final dels litigis. L'any 1693, la baronia de Juneda fou condemnada a lliurar la possessió de les rendes i a restituir els ingressos obtinguts des de l'any 1670 (any de la mort del duc Lluís i l'hereu Joaquim). ⁶² La sentència contra Sant Llorenç de Morunys va ser proferida el 5 de març de 1694. ⁶³ Al marquesat de Pallars, una sentència del 12 de juliol de 1668 declarà invàlida la concòrdia de l'any 1610 un cop mort el duc Enric i, en conseqüència, les universitats van ser condemnades a deixar vàcua la possessió de les rendes, però el duc havia de respondre dels censals amb els seus béns lliures; tot i així, l'any 1696, les universitats encara presentaven al·legacions contra el decret d'execució de la sentència. ⁶⁴

Conclusió

Altres barons es van aprofitar de l'esquerda oberta pel duc de Cardona. Així, l'any 1659 el marquès d'Àitona declarava que no tenia cap obligació de pagar les pensions ni el principal dels censals que els possessors de la Llacuna «se han encarregat, no obstant qualssevol actes de indemnitats fets a favor dels Jurats y universitat»; també el noble Maurici de Cardona i Rocabertí no volia reconèixer les indemnitats i els actes de consignació de rendes a favor de la universitat de Vilaur fetes pel

58. AHPB notari Francesc Daguí, *Manual de Negocios* dels anys 1668-1670.

59. *Ibidem*, nota anterior.

60. ACA. R.A. 2473, cèdula del 22 d'octubre de 1685 f. 473-474 i suplicació de Paulí Bores, n. f.

61. Henry KAMEN, *art. cit.*, «Recerques» (1979), p. 26, nota 74.

62. ACA., *Conclusiones civiles*, v. 194, f. 224-228.

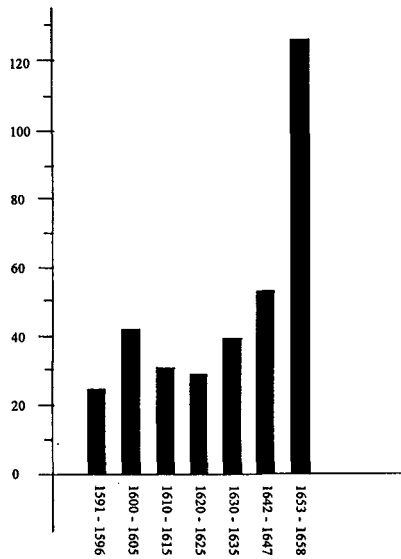
63. ACA. R.A. 7287, cèdula presentada per Bernat Malagarriga el 17 de desembre de 1703.

64. ACA. R.A. 1922, al·legació en nom de les universitats del 9 de novembre de 1696, n. f.

seu predecessor Miquel de Cardona l'any 1618.⁶⁵ En la conjuntura de la immediata postguerra dels Segadors, el que estava en joc en aquests plets era la continuïtat o la ruptura d'una determinada correlació de forces entre la comunitat rural i el senyoriu i, també, l'estabilitat d'uns concrets equilibris interns entre l'oligarquia que dominava el comú i la universitat. Unes comunitats en terres de baró que en el decurs històric, malgrat les guerres civils i remença, s'havien erigit en un poder econòmic i institucional que, en alguns casos, com a les universitats del comtat de Prades i baronia d'Entença, havien aconseguit importants parcel·les de jurisdicció baronial; una col·lectivitat pagesa dividida socialment i jurídicament per raó de la riquesa i les formes de possessió de la terra, que adquiria, però, la seva cohesió interna en el conflicte: quan els diferents sectors de la pagesia convergien en la defensa de les institucions, els privilegis i les llibertats comunals com el millor baluard dels seus interessos.

L'any 1652, per al duc de Cardona i per a la noblesa que posava en ordre els seus dominis, aquesta comunitat rural representava el més ferm obstacle per a l'evolució del senyoriu; els efectes destructius de la guerra sobre les estructures comunals i particularment els originats per la pressió fiscal i l'endeutament van obrir-los les vies per on començar a trencar els vells equilibris de poder, herència d'un passat de resistències camperoles i de negociació amb el baró, i així obstruir la dinàmica interna que cohesionava els grups dirigits amb la col·lectivitat pagesa a l'entorn de les institucions comunals.

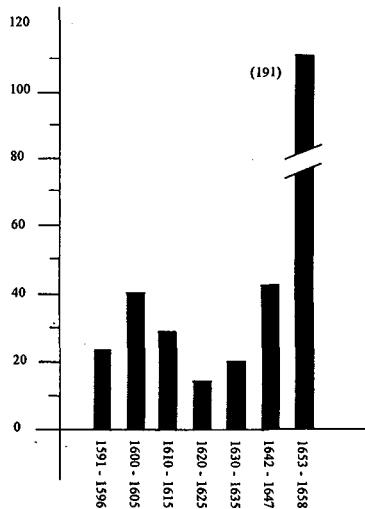
65. ACA. C. 5458, f. 88-89v; 5455, f. 165v-167v.

GRÀFICA 1. *Plets per fiscalitat comunal directa del comú amb altres actors. Totals quinquennals*

Font: Lletres citatòries d'inici de plet

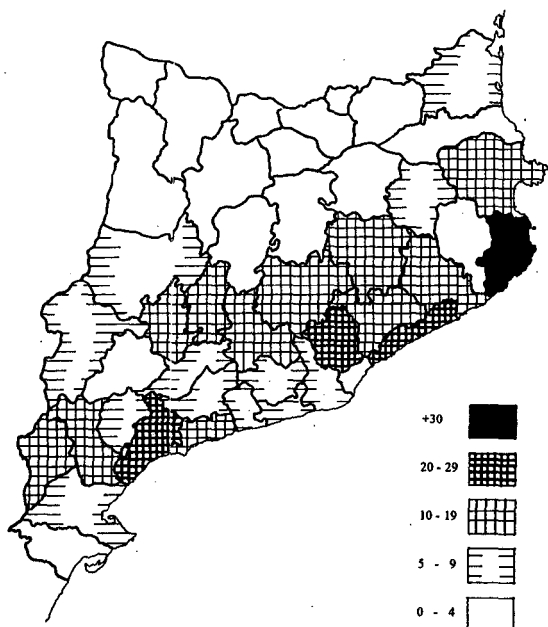
Univers: 346 lletres

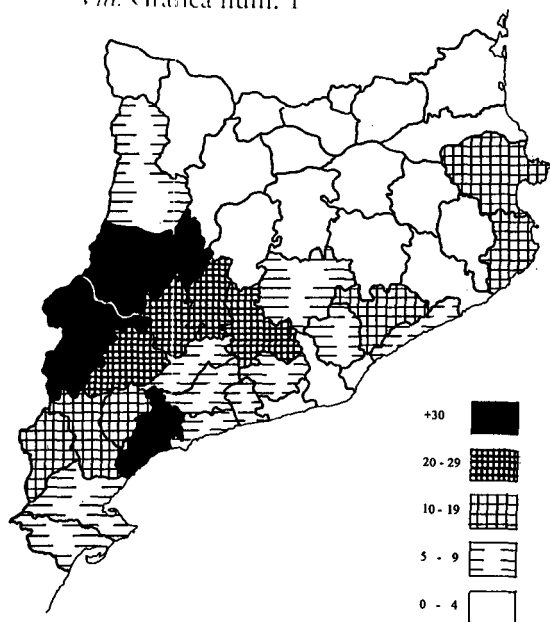
GRÀFICA 2. *Plets per endeutament comunal del comú amb altres actors. Totals quinquennals*

Font: Lletres citatòries d'inici de plet

Univers: 360 lletres

MAPA 1. *Densitat de litigis per comarca.
Plets per fiscalitat comunal directa (1591-1658)*
Vid. Gràfica núm. 1

MAPA 2. *Densitat de litigis per comarca.
Plets per endeutament comunal (1591-1658)*
Vid. Gràfica núm. 2